

PIOTR ŁYSON

Główny Urząd Statystyczny w Warszawie

KOMPLEMENTARNOŚĆ INWESTYCJI NA RZECZ ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Abstract: Complementary Measures for Rural Development. Rural development does not mean agriculture. There are numerous arguments supporting this statement such as agriculture contribution to GDP, employment or disposable income.

As suggested in the Stiglitz-Sen-Fitoussi *Report* „Quality of life is a broader concept than economic production and living standards. It includes the full range of factors that influences what we value in living, reaching beyond its material side”. There is a more and more accepted need to go beyond GDP in analyses of the quality of life.

In the first decade of the 21st Century there was significantly diminished a gap between urban and rural areas in many important domains for living conditions. It refers first of all to mobile phones and access to the Internet that are important for both participation in the labour market and long life learning.

There still remains a gap between rural and urban areas in households' income and expenditures, risk of poverty, levels of education completed, jobs supply in the local labour market, communication accessibility and public services.

Rural areas in Poland are different. As a whole seem to develop when evaluated on the basis of average indicators. However there are significant territorial differences among rural areas with disadvantages rooted either in historical reasons or peripheral location.

Key words: *Cohesion Policy 2014-2020*, complementary measures, document, education, households' human capital, income and expenditures, jobs, peripheral areas, poverty, public services, rural development, Rural Development Programme 2014-2020, social capital, strategic quality of life, territorial differences in development.

Wstęp

W Polsce możemy zaobserwować deficyt myślenia strategicznego i dość powszechne cząstkowe działania sektorowe skoncentrowane na kasowym wymiarze podejmowanych inwestycji i zonglowaniu prostymi wskaźnikami, które choć wydają się poprawne metodologicznie, często nie są adekwatne do zjawiska, które mają opisywać.

Celem prezentowanej pracy jest analiza celowości i możliwości komplementarnych, (czyli wzajemnie uzupełniających się, dopełniających się) inwestycji na rzecz rozwoju obszarów wiejskich w ramach różnych polityk u progu nowego okresu programowania funduszy europejskich na lata 2014-2020 w nadziei, że będzie ona nie tylko głosem w dyskusji akademickiej, ale może być wykorzystana przy podejmowaniu decyzji o działaniach na rzecz rozwoju obszarów wiejskich do 2020 r. Przyjęte bowiem w ostatnich latach strategie dziedzinowe, w tym *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa* oraz *Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie* muszą być przełożone na działania operacyjne, co jest zadaniem trudnym i do tej pory niezbyt dobrze realizowanym. Nie ma żadnego powodu, aby we współczesnej Polsce nie nawiązywać do dobrych wzorców myślenia i działania strategicznego z okresu II Rzeczypospolitej, której owocami są m.in. Gdynia, magistrała węglowa, Centralny Okręg Przemysłowy, Warszawska Kolej Dojazdowa z pasmem miast-ogrodów czy warszawski Żoliborz.

Za *obszary wiejskie* autor uznaje nie tylko wieś według kryteriów administracyjnych (gminy wiejskie i części wiejskie gmin miejsko-wiejskich), ale także miasta liczące do 5 tys. mieszkańców, które funkcjonalnie niczym istotnym nie różnią się od dużych wsi będących siedzibą władz gminnych, co jest zgodne z dokumentem strategicznym Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich* – ze względów historycznych bowiem w Małopolsce, na Mazowszu czy Podlasiu częściej spotkamy dużą wieś, a w Wielkopolsce, na Kujawach, Śląsku czy Pomorzu – podobnej wielkości małe miasta. Trzeba jednak zastrzec, że ze względu na przyjętą od lat metodologię prezentowania danych statystycznych cytowane dane dotyczą obszarów wiejskich w granicach administracyjnych.

1. Nieuprawnione utożsamienie – „rozwój obszarów wiejskich” nie równa się „rolnictwo”

Historycznie patrząc rolnictwo wraz z pasterstwem, rybactwem i łowiectwem były pierwotnymi i podstawowymi typami gospodarowania na wsi. Wraz z postępującą urbanizacją, rozwojem przemysłu, usług i przemianami w handlu, w II połowie XX w. i początku wieku XXI waga rolnictwa, jako źródła dochodu mieszkańców obszarów wiejskich słabnie, tak jak i jego rola w strukturze PKB i strukturze zatrudnienia. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2012 r. udział sektora I (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo, w którym dominuje rolnictwo) w strukturze PKB wyniósł 3,6%, a w strukturze pracujących (według BAEL) 12,6%.

Z *badania budżetów gospodarstw domowych GUS* wynika, że dochody z gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie w 2012 r. stanowiły 4% dochodów do dyspo-

zycji ogółem, a wśród mieszkańców wsi – 12% i było to znacznie mniej niż udział dochodów z pracy najemnej (47%) oraz świadczeń z ubezpieczeń społecznych (25%). W 2011 r. [*Sytuacja społeczno-ekonomiczna...* 2013] na wsi gospodarstwa domowe pracowników stanowiły 45%, emerytów i rencistów – 34%, a rolników – 11%.

To wszystko sprawia, że nie można utożsamiać obszarów wiejskich z rolnictwem i trzeba wieś postrzegać jako miejsce zamieszkania, pracy i wypoczynku osób i rodzin uprawiających różne zawody i aktywnych zawodowo w różnych sektorach gospodarki. Rolnictwo pozostaje nadal bardzo ważnym składnikiem kulturowym i środowiskowym na obszarach wiejskich, a dla niektórych typów wsi w skali lokalnej czy podregionalnej jest także bardzo ważnym lub nawet dominującym sektorem gospodarki, ale w ujęciu makroekonomicznym nie odgrywa już roli kluczowej na obszarach wiejskich.

2. Jakość życia – komplementarność różnych sfer

Jakość życia jest pojęciem, które zyskuje na znaczeniu. W raporcie Stiglitz-Sena-Fitoussi *et al.* [2009] stwierdzono, że: „*Jakość życia jest pojęciem szerszym niż produkcja w gospodarce i warunki życia. Obejmuje pełny zakres czynników, które wpływają na to, co w życiu uznajemy za ważne, wykraczając poza jego wymiar materialny*”¹.

Przedstawiony w raporcie postulat „wyjścia poza PKB” (Beyond GDP) nie oznacza, że należy zrezygnować z PKB. Dostrzeżono w nim, że powiększa się luka między informacją zawartą w zagregowanym PKB a postrzeganiem jakości życia przez zwykłych ludzi. Podkreślono wagę zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych miar oraz potrzebę oceny i analizy dochodów, konsumpcji i zamożności gospodarstw domowych.

Zasugerowano w *Raporcie* zestaw wymiarów jakości życia, które jednocześnie powinny być uwzględnione:

- materialne warunki życia (dochody, konsumpcja i zamożność),
- zdrowie,
- edukacja,
- aktywność osób włącznie z pracą,
- rządzenie i głos w polityce,
- powiązania społeczne i relacje,
- środowisko (warunki aktualne i przyszłe),
- zagrożenia bezpieczeństwa w sferze ekonomicznej i fizycznej.

¹ „Quality of life is a broader concept than economic production and living standards. It includes the full range of factors that influences what we value in living, reaching beyond its material side”.

Takie podejście jest wielowymiarowe, ale trudno jest tak zarysowaną jakość życia zmierzyć. Można postawić hipotezę, że nie są to wszystkie istotne wymiary jakości życia, tym bardziej, że w OECD sformułowano nieco odmienną koncepcję jej opisu jakości życia [Szukielojć-Bieñkuńska, Walczak 2011]. Trzeba jednak podkreślić, że raport Stiglitz-Sena-Fitoussi *et al.* jest mocnym głosem w Unii Europejskiej za nowym, wielowymiarowym podejściem do analiz jakości życia, wykraczającym poza prostą analizę PKB - podejście to jest sukcesywnie wypracowywane w ramach Europejskiego Systemu Statystycznego.

3. Jakość życia na obszarach wiejskich

Z corocznego *Badania budżetów gospodarstw domowych GUS [Sytuacja społeczno-ekonomiczna... 2013]* wynika, że w wielu dziedzinach doszło do istotnej poprawy warunków czy szerzej jakości życia na wsi. Dotyczy to m.in. wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt, urządzenia sanitarne czy dostępu do Internetu. Dla przykładu warto podkreślić, że w okresie 2000-2012 [*Sytuacja ekonomiczno-społeczna... 2013; Budżety gospodarstw... 2013*] doszło do istotnego zmniejszenia dystansu między miastem a wsią w takich dziedzinach, jak: wyposażenie gospodarstw domowych w komputer osobisty, w tym z dostępem do Internetu, telefon komórkowy, zmywarkę do naczyń, pralkę automatyczną czy kuchenkę mikrofalową. Znacznie ograniczone zostały różnice w wyposażeniu mieszkań w dostęp do wodociągu, centralne ogrzewanie, ciepłą bieżącą wodę, łazienkę czy ustęp splukiwany. Szczegółowe dane przedstawia tab. 1.

Tabela 1

Różnica w poziomie wyposażenia w wybrane instalacje sanitarno-techniczne między gospodarstwami domowymi zamieszkującymi miasta i wieś w latach 2000-2012

Rodzaj instalacji	Różnica w 2000 r. (pkt proc.) a	Różnica w 2012 r. (pkt proc.) b
Wodociąg	9,9	1,3
Ciepła bieżąca woda	20,0	5,7
Łazienka	16,8	5,0
Ustęp splukiwany	20,1	5,7
Centralne ogrzewanie	18,2	4,5

a [*Sytuacja społeczno-ekonomiczna... 2013*]. b [*Budżety...2013*].

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Z punktu widzenia perspektyw rozwojowych i szans na rynku pracy kluczowe znaczenie ma poprawa wyposażenia w komputer z dostępem do Internetu – w 2012 r.

[*Budżety...* 2013] dysponowało nim 59% gospodarstw domowych na wsi, a w miastach – 68% (w 2000 r. [*Sytuacja społeczno-ekonomiczna ...* 2013] odpowiednio 1,8% i 6,9%) oraz w telefon komórkowy [*ibidem*]: w 2012 r. 90% na wsi 93% w miastach (w 2000 r. odpowiednio 11% i 21%). Ważne jest także wyposażenie gospodarstw domowych w samochód osobowy [*ibidem*]: w 2012 r. na wsi auto miało 69% gospodarstw domowych (w miastach 55%), a w 2000 r. 51% (w miastach 45%).

Nadal jednak pozostały ważne dla jakości życia na wsi sfery, w których występują istotne różnice w porównaniu z miastami ogółem, szczególnie w porównaniu z miastami największymi liczącymi co najmniej 500 tys. mieszkańców. Warto je kolejno przeanalizować.

3.1. Deficyt dochodów i poziomu wydatków

Dochody mieszkańców obszarów wiejskich są istotnie niższe niż średnia dla Polski, szczególnie duże są dysproporcje w porównaniu z największymi miastami. W 2012 r. przeciętne dochody rozporządzalne na 1 osobę na wsi osiągnęły 80% średniej dla Polski, podczas gdy w miastach liczących co najmniej 500 tys. mieszkańców było to 157% (w miastach ogółem 113%). W przypadku wydatków na 1 osobę, które dają z kolei obraz poziomu życia w dłuższym okresie, gdyż dochody często mają charakter okazjonalny, dysproporcje były nieco mniejsze. Gospodarstwa domowe mogą bowiem pokrywać część swoich wydatków z innych źródeł niż bieżące dochody, np. z oszczędności, sprzedaży składników majątkowych czy kredytów lub pożyczek. Przeciętne wydatki na 1 osobę na wsi w 2012 r. wyniosły 82% średniej dla Polski, podczas gdy w największych miastach było to 150% (w miastach ogółem 112%).

W okresie od 2000 r. dochody i wydatki na wsi utrzymują się na poziomie niższym o ok. 20% od średniej krajowej.

3.2. Większa skala ubóstwa

Odsetek ubogich jest na obszarach wiejskich istotnie wyższy niż średnio w Polsce i w miastach ogółem, a szczególnie w porównaniu z miastami liczącymi co najmniej 500 tys. mieszkańców.

Na podstawie *Badania spójności społecznej GUS*, zrealizowanego w 2011 r., określone zostały trzy wymiary ubóstwa²:

- ubóstwo dochodowe³,

² Definicje i miary trzech typów ubóstwa zostały określone w rozdziale 2 „Ubóstwo” w publikacji: [*Jakość życia...* 2013].

³ Próg ubóstwa dochodowego przyjęto na poziomie 60% mediany dochodu ekwiwalentnego dla całej Polski (według zmodyfikowanej skali ekwiwalentności OECD).

- ubóstwo warunków życia⁴,
- ubóstwo braku równowagi budżetowej⁵.

W dwóch kategoriach najwyższe odsetki osób ubogich spośród 6 klas miejscowości⁶ wystąpiły na wsi: 23,7% osób poniżej progu ubóstwa dochodowego i 17,7% dla ubóstwa warunków życia. W miastach ogółem wskaźniki te wynosiły odpowiednio 10,7% oraz 11,5%, a miastach liczących co najmniej 500 tys. mieszkańców – 5,2% i 9,3%.

W przypadku ubóstwa braku równowagi budżetowej zróżnicowania według klas miejscowości okazały się znacznie słabsze [rozpiętość wyników w klasach miejscowości wyniosła 4,6 p.proc. niż dla ubóstwa dochodowego (rozpiętość 18,5 p. proc.) i ubóstwa warunków życia (rozpiętość 8,4 p. proc.)]. Najwyższe wartości wskaźnika ubóstwa braku równowagi budżetowej wystąpiły dla miast średnich (20-99,9 tys. mieszkańców) (17,5% osób poniżej progu ubóstwa), miast małych (poniżej 20 tys. mieszkańców) (16,7%) i na wsi (16,4%).

Jak wynika z analiz przeprowadzonych w ramach *Badania spójności społecznej* pierwotną przyczyną zróżnicowań w poziomie ubóstwa między miastem a wsią jest większy niż w miastach udział najbardziej zagrożonych ubóstwem osób z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym (bez wykształcenia, z wykształceniem podstawowym lub z wykształceniem gimnazjalnym).

3.3. Niższy poziom wykształcenia

Mimo że poziom wykształcenia w całej Polsce, a szczególnie na wsi w ostatnich latach poprawia się, to nadal utrzymuje się istotna różnica wykształcenia w tym zakresie między obszarami wiejskimi i miastami. Według wyników Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) 2011 wyższym wykształceniem legitymowało się 9,8% mieszkańców wsi i 21,4% mieszkańców miast w wieku 13 lat i więcej (według NSP z 2002 r. odpowiednio 4,2% i 13,2%) [*Wyniki Narodowego Spisu... 2011; Podstawowe informacje... 2012*]. Wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne, które pociąga za sobą zwiększone istotnie ryzyko ubóstwa [*Jakość życia... 2013*] charakteryzowało się w 2011 r. aż 35% mieszkańców wsi i 19% mieszkańców miast. Także współczynnik aktywności zawodowej, wskaźnik zatrudnienia oraz stopa bezrobocia

⁴ Próg ubóstwa warunków życia określono jako występowanie co najmniej 10 spośród 30 określonych w badaniu symptomów złych warunków życia.

⁵ Próg ubóstwa braku równowagi budżetowej stanowi występowanie co najmniej 4 z 7 określonych w badaniu symptomów.

⁶ W badaniach Głównego Urzędu Statystycznego wykorzystywane są następujące klasy miejscowości: wieś, miasta 0-19,9 tys., miasta 20-99,9 tys., miasta 100-199,9 tys., miasta 200-499,9 tys. i miasta co najmniej 500 tys. (w tym łącznie Gdańsk, Sopot i Gdynia).

jednoznacznie wskazują na grupę osób z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym, jako najsłabiej obecną na rynku pracy, co oczywiście w pewnym zakresie wiąże się ze strukturą wieku tych osób i silniejszą reprezentacją w tej grupie osób starszych. Badania wskazują, że właśnie wyższy odsetek osób słabo wykształconych jest najsilniejszą przesłanką gorszej sytuacji dochodowej i większej skali ubóstwa mieszkańców obszarów wiejskich.

Struktura wieku mieszkańców wsi nie różni się wiele od struktury wieku mieszkańców miast, stwarza nawet nieco lepsze perspektywy w średnim okresie ze względu na większy udział osób w wieku przedprodukcyjnym, oczywiście pod warunkiem, że struktura ta nie zostanie istotnie zniekształcona w wyniku migracji.

3.4. Niska dostępność komunikacyjna

Niestety w Polsce od wielu lat dominuje budowanie infrastruktury transportowej „na kilometry” zamiast kompleksowego tworzenia sieci, podczas gdy w okresie II Rzeczypospolitej stać nas było w znacznie trudniejszych warunkach na realizację wielu kompleksowych strategicznych inwestycji realizowanych całościowo. W konsekwencji doświadczamy nie tylko trudności wynikających z pozostałości po okresie rozbiorów, wojnach, okresie PRL, ale także „dalekiego od optymalnego” sposobu budowy infrastruktury transportowej w Polsce. W rezultacie po ponad 20 latach od ponownego odzyskania niepodległości nie tylko mamy trudności z budową najważniejszych linii transportowych (autostrad, dróg ekspresowych), ale przede wszystkim nie mamy powiązań sieciowych umożliwiających sprawny przepływ osób i towarów nie tylko między największymi miastami, ale także między obszarami wiejskimi a miastami o różnej roli dla sieci osadniczej.

W konsekwencji na obszarach wiejskich utrudniony jest dostęp do ponadlokalnego rynku pracy przez wahadłową mobilność przestrzenną [Łysoń 2009] i do wielu usług publicznych o charakterze ponadlokalnym. W obu tych sferach (rynek pracy i usługi publiczne) obszary wiejskie nie są samowystarczalne i muszą w pewnym zakresie korzystać odpowiednio z ofert pracy i usług edukacyjnych, zdrowotnych czy kulturalnych dostarczanych w miastach różnej wielkości, także tych największych.

3.5. Niedobory na lokalnym rynku pracy

Badanie spójności społecznej z 2011 r. [Jakość życia... 2013] pokazuje, że obok niskiego poziomu wykształcenia istotną przesłanką zagrożenia ubóstwem jest także pozostawanie bez pracy. Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010 pokazują ponadto, że osób pracujących w gospodarstwach rolnych (4,5 mln) jest ponad dwukrotnie więcej niż po przeliczeniu na osoby pełnozatrudnione w ciągu roku (2,1 mln)

[*Pracujący w gospodarstwach...* 2013, tab. 1: 4,5 mln w osobach, 2,1 mln w AWU]. Taka dysproporcja jest konsekwencją sezonowości prac w rolnictwie, ale też pokazuje ukryte rezerwy pracy do wykorzystania w gospodarce.

Analiza danych o bezrobociu rejestrowanym [*Bezrobocie...*2013] pokazuje, że do powiatów o najwyższej stopie bezrobocia (pow. 20%) należą przede wszystkim peryferyjnie położone powiaty o dużym odsetku ludności wiejskiej w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, mazowieckim, podkarpackim, pomorskim, warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim.

Problemem jest niedopasowanie przestrzenne popytu i podaży pracy, na co pozytywny wpływ może mieć poprawa wahadłowej mobilności przestrzennej.

3.6. Słabsza dostępność usług publicznych

Krajowa strategia rozwoju regionalnego odnosi się do problemu usług publicznych w celu 2 „Budowanie spójności terytorialnej i przeciwdziałanie marginalizacji obszarów problemowych. W ramach celu 2.2. „Wspieranie obszarów wiejskich o najniższym dostępie mieszkańców do dóbr i usług warunkujących możliwości rozwojowe” wskazano 5 typów usług, „które są przedmiotem zainteresowania polityki regionalnej”:

1. Usługi edukacyjne i szkoleniowe,
2. Usługi medyczne,
3. Usługi komunikacyjne,
4. Usługi komunalne i związane z ochroną środowiska,
5. Usługi kulturalne.

Mimo że jest to niepełny katalog usług publicznych ważnych dla rozwoju obszarów wiejskich (brakuje np. usług związanych z szeroko rozumianym bezpieczeństwem i ratownictwem, pomocą społeczną i pomocą rodzinie czy zabezpieczeniem dostaw energii) i że przewidziany obszar interwencji jest ograniczony do „zapóźnionych obszarów wiejskich”, jest to dogodny punkt odniesienia do sformułowania pożądanego zakresu interwencji w odniesieniu do dostępności i jakości usług publicznych dla mieszkańców obszarów wiejskich.

Badania GUS wskazują na zróżnicowanie jakości i dostępności powyższych usług. W pewnym uproszczeniu można stwierdzić, że o ile usługi o charakterze lokalnym (szkoła podstawowa, gimnazjum, lokalna przychodnia, apteka, gminne instytucje kultury, infrastruktura komunalna) są na obszarach wiejskich dostępne, a ich jakość w XXI w. w wielu przypadkach poprawiła się, o tyle nadal występują deficyty dostępu do usług publicznych o charakterze ponadlokalnym [*Szkoły wyższe...* 2012, *Kultura...* 2013, *Zdrowie...* 2012] wynikające z barier przestrzennych i zbyt rzad-

kiej sieci instytucji świadczących takie usługi, barier finansowych lub długiego czasu oczekiwania na usługę, jak w przypadku służby zdrowia.

Wielkim wyzwaniem są także usługi komunikacyjne i dostępność sieci transportowej oraz szeroko rozumiane bezpieczeństwo i ratownictwo. Mimo poprawy wielu wskaźników w sferze edukacji na wsi pozostaje jako wyzwanie wyrównywanie szans edukacyjnych, gdyż nadal występują istotne różnice zarówno w zakresie edukacji przedszkolnej⁷ jak i wyników egzaminu gimnazjalnego [*Oświata i wychowanie...* 2013]. Trzeba także pamiętać o znaczeniu lokalnych szkół wiejskich dla miejscowej społeczności.

3.7. Zróżnicowania terytorialne

Zróżnicowanie obszarów wiejskich dotyczy nie tylko warunków glebowych, klimatycznych czy szerzej - przyrodniczych, struktury gospodarstw rolnych. Jest ono szczególnie wyraźne dla takich kwestii, jak: lokalizacja w stosunku do sieci miast, szczególnie tych największych (w tym zjawisko suburbanizacji), położenie względem szlaków komunikacyjnych, kapitał ludzki i społeczny, dostępność i jakość usług publicznych czy warunki do rozwoju poszczególnych sektorów gospodarki, w tym turystyki wykorzystującej dziedzictwo kulturowe i zasoby przyrodnicze wsi. Kwestie te są uwarunkowane historycznie w istotnym zakresie, czego najbardziej dobitnymi przykładami są: silne zróżnicowanie wyników wielu badań po obu stronach dawnej granicy zaborów pruskiego i rosyjskiego z okresu 1815-1915⁸ oraz specyfika terenów popegeerowskich.

4. W kierunku komplementarności, dokumenty strategiczne

W latach 2007-2009 w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi przygotowany został dokument *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich (KROW)*. Choć nie wypełnia on wszystkich wymogów stawianych strategiom, to odegrał bardzo istotną rolę w procesie kształtowania myślenia strategicznego o rozwoju obszarów wiejskich. W tym dokumencie strategicznym wskazano m.in.:

- 14 komplementarnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich⁹, stanowiących postulowane obszary interwencji zarówno w polityce rolnej, jak i przede wszystkim w polityce spójności;

⁷ Mimo zmniejszenia dystansu między miastem a wsią w tym zakresie w ostatnich latach.

⁸ W okresie od Kongresu Wiedeńskiego 1815 do wkroczenia wojsk niemieckich do zaboru rosyjskiego w 1915 r.

⁹ 14 kierunków: 1) zwiększenie konkurencyjności sektora rolno-spożywczego, 2) bezpieczeństwo żywnościowe kraju, 3) przeciwdziałanie zmianom klimatycznym i adaptacja rolnictwa do tych zmian,